

Anna KARPOVIČIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

ORNITOMORFINIS ŽMOGAUS APIBŪDINIMAS LIETUVIŲ, LATVIŲ IR RUSŲ KALBOSE

Šiame straipsnyje apžvelgiami keli antropocentriškai vartojami ornitonimai. Pasirinkti vieni dažniausiai vartojamų ornitonimų – juk akivaizdu, kad, pavyzdžiui, kvailas žmogus dažniau lyginamas su *višta*, nei su *kuosa*, o ir pats ornitonimas *kuosa* turi kur kas mažiau reikšmių, nei *višta*. Straipsnyje aptartos trys ornitonimų grupės: 1) *pelėda*, *apuokas*, *pelėdikė*¹; 2) *varnas*, *varna*; 3) *višta*, *gaidys*, *viščiukas*. Pasirinkimas nėra atsitiktinis. Aprašomi ornitonimai yra vieni dažniausiai vartojamų žmogui apibūdinti ir turi daugiausia reikšmių². Tačiau tai nėra vienintelė tokio pasirinkimo priežastis. Pirmųjų dviejų grupių ornitonimai žymi skirtingus biologijos mokslo klasifikacijos požiūriu paukščius, nors kalbėtojų dažnai identifikuojamus kaip to paties paukščio skirtingi pavadinimai. Dažnai šie ornitonimai gali būti laisvai keičiami vieni kitais, taip pat ir vartojami antropocentriškai (ir dėl to būna tiriami kaip visiškai tapatus sinonimai³, kaip *karvelis* ir *balandis*). Iš tikrųjų, kalbos vartotojų sąmonėje mokslinės klasifikacijos elementai nėra reikšmės komponentai (Gudavičius 2000, 69), lyginant dideles akis su apuoko nėra aktualu, kad lotyniškas šio paukščio pavadinimas yra *Bubo bubo*. Tačiau surinkti pavyzdžiai ir atlikti psicholingvistiniai eksperimentai⁴ rodo, kad kartais tikslus paukščio identi-

¹ Pastarasis ornitonimas vartojamas tik rusų kalboje ir turi nedaug reikšmių, bet yra pagrindo aptarti jį su kitais šios grupės ornitonimais.

² Antropocentrinis ornitonimų vartojimas, be jokios abejonės, yra komunikacijos akto elementas, o komunikacijos aktas, kad ir koks didelis jis bebūtų, negali apimti visos kalbos sistemos. Tačiau komunikacijos akte realizuojama leksika remiasi kalbos sistema, todėl tiriant ornitonimų vartojimą pagrindinis dėmesys kreipiamas būtent į potencialą, glūdinčią kalbos sistemoje. Plačiau (Gudavičius 2000, 111).

³ Gražina Rosinienė kaip vieną ornitonimą tyrė *apuoką* ir *pelėdą* (Rosinienė 1978).

⁴ Psicholingvistiniai eksperimentai atlikti 2004 metais Vilniuje ir Rygoje, jų tikslas buvo nustatyti dabartinėje šnekamojoje kalboje vartojamų ornitonimų reikšmes ir jų dažnumą. Informantams buvo pateikiamos anketos, kuriose jie rašė, kokie paukščių pava-

fikavimas yra išties svarbus. Trečiosios grupės ornitonimai įdomūs tuo, kad nors yra vieno to paties paukščio patelės, patino ir jauniklio pavadinimai, jų reikšmės gerokai skiriasi.

Medžiaga straipsniui rinkta iš žodynų, tačiau kadangi latvių ir rusų kalbos žodynuose užfiksuota mažiau pavyzdžių nei *Lietuvių kalbos žodyne*, gali atrodyti, kad šiose kalbose kai kurios žmogaus savybės ornitonimais neapibūdinamos. Todėl medžiaga papildyta grožinės literatūros pavyzdžiais ir psicholingvistinių eksperimentų duomenimis.

Pelėda, apuokas, pelėdikė

Visoms lyginamoms kalboms būdinga apibūdinti *pelėdos* ir *apuoko* pavadinimais dideles apvalias akis. *Akys kaip apuoko* LKŽ 1, 275. *Jo akys didelės kaip pelėdos* LKŽ 9, 756. *Deguns viņam uz mata kā Napoleonam, bet acis kā ūpim apaļas un lielas* LLVV 8, 85. *Acis kā pūcei – saka par jaunu nīknu skatienu un par lielām acīm* LLVV 6(2), 419. *Круглые, с медный пятак, глаза сверкали, как у филина* ССРЛЯ 16, 1377. *Сердито смотрели круглые совиные глаза* ССРЛЯ 14, 55. Nors daugumoje čia pateiktų sakinių tokio lyginimo pagrindas paaiškinamas (pasakoma, dėl ko žmogus lyginamas su apuoku ar pelėda), sema „didelės akys“ sudaro šių ornitonimų semantinės struktūros centrą, ir tai patvirtina psicholingvistinių eksperimentų duomenys (Karpovičienė 2005, 97–113).

Su pelėda lyginami negražūs žmonės (daugiausia surinkta lietuviškų pavyzdžių) – tiek jų bendra išvaizda, tiek veidas: *Toks negražus, tikras pelėdgalvis* LKŽ 9, 757. *Motynai gražus būtų i pelėdžiukas, bile tik savo vaiką* LKŽ IX 758. *Moteriškė buvo pelėdiško veido* LKŽ 9, 757. *У него было совиное лицо* ССРЛЯ 14, 86. Plėšraus paukščio snapas dažnai primena kumpą žmogaus nosį: *Indėnas kumpa pelėdiška nosimi* LKŽ 9, 757.

Su pelėda ir apuoku gali būti palyginti netvarkingai atrodantys žmonės: *Mergaitė susivėlus kaip apuokas* LKŽ 1, 275. *Ji tapo panaši į primuštą pelėduką išplėštomis plunksnomis* LKŽ 9, 757.

Kai kurie veiksmai, judesiai, elgesys, net ir balsas, taip pat gali priminti šiuos paukščius: *Dairosi lyg apuokas girioj* LKŽ 1, 275. *Ko viauksi kaip apuokas?* LKŽ 1, 275. *Он хохотал, точно филин, гулко и громко* ССРЛЯ 16, 1377. *Čiaupos lygu pušyno pelėda* LKŽ 9, 756. *Žiūri kaip apuokas į savo*

dinimai jiems kelia asociacijų su kokiomis žmonių savybėmis. Eksperimentų duomenys buvo apdoroti pagal Osgudo metodiką ir pateikti straipsnyje „Lietuvių ir latvių kalbų ornitonimų eksperimentinis tyrimas“ (žr. literatūros sąrašą).

vaiką LKŽ 1, 275. *Сидит [глядит] как сыч* Д 4, 378. *Кучер-то словно филин сидит да вожжами хлопает* ССРЛЯ 16, 1206.

Kaip ir kitų plėšrių paukščių pavadinimai, *pelėdos* pavadinimas vartojamas apibūdinti pykčiui latvių kalboje: *Dusmu pūce – saka par sievieti, kas bieži un ātri dusmojas* LLVV 6(2), 419. *Gatava pūce tā bijuse, ne cilvēks* ME 3, 444. Rusų kalboje tam tikslui vartojamas ornitonimas *сыч* – apibūdinamas agresyvumas ir pasyvus pyktis, t. y. niūrumas: *Сычевка – карга, хрычевка, злая баба* Д 4, 378. *Что ты смотришь сычем и радость казачью мутить?* ССРЛЯ 14, 1379.

Apuoku (liūno apuoku) lietuvių kalboje vadinamas kvailas žmogus: *Aš tu-rėjau juoko iš to apuoko* LKŽ 1, 275. *Jau pats tas liūno apuokas – ir jis dar šneka!* LKŽ 1, 275.

Vienišumo, atsiskyrėliškumo apibūdinimų kilmė yra Biblijos tekstai: *Eš esmi kaip baublys (bublys) pūstynioje, as esmi kaip apuoks (yvas) vietosu apleistosu* LKŽ 1, 686. Šis pavyzdys yra iš Šventraščio, iš 102 psalmės (7 eilutė). Biblijoje šis paukštis yra apleistumo simbolis (plg. Iz. 34:11 *Kuosa ir ežys ją (žemę, kuriai keršija Dievas) užvaldys, apsigyvens apuokas ir varnas*). Ir rusų, ir latvių kalbos žodynuose šis pavyzdys užfiksuotas. Natūralu, kad tiek latvių, tiek rusų kalboje tokia reikšmė prigijo (plg. dar latvių kalbos eksperimento duomenis), bet ši savybė siejama su skirtingais paukščiais (latvių kalboje vartojamas ornitonimas *ūpis*, o rusų kalboje užfiksuota kitų ornitonimų vartojimo atvejų): *Abi sēdēja tumsā kā divi ūpji un vērpa katrs savu domu* LLVV 6(2), 419. *Долго ли мы будем жить, как совы, бояться света дневного?* ССРЛЯ 14, 55. *Нельзя же, никого не видя, сычами сидеть* ССРЛЯ 14, 1379. Lietuvių kalbos pavyzdžio, išskyrus ištrauką iš Biblijos, rasti nepavyko.

Eksperimentų duomenimis, latvių kalboje ir *pūce*, ir *ūpis* vartojami išdidumui apibūdinti. Lietuvių kalbos žodyne yra išdidumo raiškos – gyrimosi pavyzdys: *Giria kaip pelėda savo vaikus* LKŽ 9, 756. Tik eksperimentai liudija ornitonimų *pelėda*, *apuokas* ir *pūce* vartojimą apibūdinant žmogų su akiniais.

Psichologijos terminologijoje paplitęs žmonių priskyrimas dviem paros režimo tipams – vėlai einantys miegoti vadinami *pelėdomis*, ankstyvi žmonės vadinami *vyturiais*. Iš psichologinių tekstų šie gretinimai plinta į šnekamąją kalbą: *Miega pūce* ME 3, 444 (plg. dar eksperimentų duomenis).

1 lentelė. Ornitonimų *pelėda*, *apuokas* ir *pelėdikė* reikšmės lietuvių, latvių ir rusų kalbose

	Lietuvių kalba		Latvių kalba		Rusų kalba
	žodynų medžiaga	eksperimentų duomenys	žodynų medžiaga	eksperimentų duomenys	
didelės akys	pelėda (c) apuokas (c)	pelėda (c) apuokas (c)	pūce (c) ūpis (c)	ūpis (c)	сова (c) филин (c)
akiniai		apuokas (c) pelėda (p)		pūce (p)	
negraži išvaizda, veidas, nosis	pelėda (c)				сова (c)
netvarkingumas	pelėda (c) apuokas (c)	apuokas (c)			
judesiai, žvilgsnis, balsas	apuokas (p) pelėda (p)	pelėda (p)			филин (p) сыч (p)
pyktis	pelėda (c)		pūce (p)	pūce (p) ūpis (c)	сыч (c)
kvailumas	apuokas (c)	apuokas (p)			
protingumas		pelėda (c)		pūce (c)	
neatidumas		apuokas (p)			
išdidumas	pelėda (p)			pūce (p) ūpis (p)	
atsiskyrė-liškumas	apuokas (p)		ūpis (p)	ūpis (c)	филин (p) сыч (c) сова (p)
miegas		pelėda (c)	pūce (c)	pūce (c)	

Tiek *apuoko*, tiek *pelėdos* pavadinimai plačiai vartojami gretinamose kalbose. Ornitonimas *сыч* vartojamas tik rusų kalboje; nei lietuvių (*pelėdikė*), nei latvių (*apogs*) kalbose jo antropocentriško vartojimo nefiksuoja nei žodynai, nei eksperimentų duomenys. Rusų kalboje jis vartojamas kalbant apie piktumą ir niūrumą, apibūdinamas piktas žvilgsnis.

Neužfiksuota latvių kalbos negražios ar netvarkingos išvaizdos, judesių apibūdinimų (nei žodynuose, nei grožinėje literatūroje, nei atliekant eksperimentus). Tai leidžia manyti, kad tokia ornitonimų *pūce* ir *ūpis* reikšmė realizuojama tik okaziškai. Rusų kalboje šie ornitonimai nevartojami reikšme „netvarkinga išvaizda“:

Ornitonimų *apuokas* ir *pelėda* reikšmės yra panašios, daugeliu atveju jie gali pakeisti vienas kitą. Tačiau yra viena opozicija, kurioje jie supriešinami – tai

protingumo / neprotingumo (kvailumo) apibūdinimai. Su *apuoku* lyginami kvaili žmonės – tai yra nuo seno kalboje įsitvirtinusi reikšmė. *Pelėda* daugelyje kalbų laikoma išminties simboliu. Žinant, kad graikų mitologijoje ji siejama su išminties deive Atėne, tampa aiški šio įvaizdžio motyvacija. Iš mitologijos kilusi simbolika atsispindi kalboje ir per literatūros ir meno kūrinius pereina iš kalbos į kalbą. Įdomu, kad mokslinėje terminologijoje su Atėne siejama ne *pelėda*, o *pelėdikė* (jos lotyniškas pavadinimas – *Athene noctua*). Protingumo apibūdinimo *pelėdos* pavadinimu pavyzdžių lyginamų kalbų žodynai nefiksuoja⁵, bet remiantis eksperimentų duomenimis ši reikšmė semantinėje ornitonimo struktūroje užima vieną iš pagrindinių pozicijų tiek lietuvių, tiek latvių kalbose. Latvių kalboje kvailumo apibūdinimų neužfiksuota. Rusų kalbos eksperimentinių tyrimų neatlikta, bet ornitonimo *cova* vartojimo tendencijas nesunku pastebėti įvedus bet kokios interneto paieškos sistemos (www.rambler.ru; www.yandex.ru) laukelyje *мудр как сова* arba *глуп как сова*: pirmuoju atveju paieškos sistema išmes daugybę parinkčių, antruoju tinkamo atsakymo nebus nė vieno.

Varna, varnas

Tiek lietuvių kalbos ornitonimai *varnas* (*kranklys*)⁶ ir *varna*, tiek latvių *krauklis* ir *vārna*, tiek rusų *ворон* ir *ворона* žymi du skirtingus tos pačios šeimos paukščius – lot. *Corvus corax* ir *Corvus corone*. Daugeliu atveju antropocentriškai vartojami šie ornitonimai gali keisti vienas kitą, bet kartais, kaip ir *pelėdos* / *apuoko* atveju, jų reikšmės yra priešingos (tai ypač išryškėja iš eksperimentų duomenų).

Šių paukščių pavadinimai išorines žmogaus savybes apibūdina nedažnai. Kiek dažniau su *varnu*, *varniuku*, *varna* lyginama dėl odos tamsumo ar dėl juodos aprangos⁷: *Jau tu nudegęs kai varniokas* LKŽ 18, 284. *Juodas kai varnas* LKŽ 18, 282. *Melnas kā krauklis* LLVV 4, 412. *Melnas džemperis*,

⁵ Plg. kitų kalbų, kuriose ši reikšmė įsitvirtino seniai, žodynus: švedų *viss som ugglå* – „išmintingas kaip pelėda“ (Johannisson 1960, 818), anglų *owl – solemn or wise-looking person* – „pelėda – rimtas ar išmintingai atrodantis žmogus“ (Thompson 1996, 636).

⁶ Pažymėtina, kad *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* žodis *kranklys* pateikiamas kaip norminis variantas, *varnas* – kaip sinonimas. Kadangi dauguma surinktų pavyzdžių yra su žodžiu *varnas*, o atliekant psicholingvistinius eksperimentus informantai šį žodį nurodė kaip vartojamą žmogui apibūdinti du kartus dažniau, nei žodį *kranklys*, šiame straipsnyje *varnas* laikomas pagrindiniu variantu.

⁷ Tautosakoje galima ir kita tokių apibūdinimų reikšmė: lyginimas *Išėina uošvelė, juoda kaip varnelė* LKŽ 18, 278 yra antonimiškas lyginimui *Jos sena motinėle balta kaip gulbelė* LKŽ 3, 705, taigi čia greičiausiai kalbama apie meilę ir nemeilę apibūdinamajai moteriai.

melni svārki, melni mati – melna kā vārna Ez, 157. Rusų kalboje yra sustabąręš posakis *как вороново крыло*, kuris vartojamas juodai spalvai nusakyti (gali būti vartojamas tiek antropocentriškai, tiek apibūdinant ką nors juoda apskritai, žr. ТСРЯ).

Su *varna* ar *varniuku* lyginami nesugebantys ko nors padaryti, neturintys sveikatos ar jėgų žmonės – ar dėl senatvės, ar dėl nuovargio, taip pat menko kūno sudėjimo, prastai valgantys: *Seniau sveikatos turėjau, o dabar tai ką gi jau – kai varna* LKŽ 18, 278. *Kaip varnuitis – nesuskaitliuoju [naujųjų] pinigų* LKŽ 18, 285. *Privargus kaip varna* LKŽ 18, 278. *Gražų vyrą gavo, o pati sudžiūvus kai varna* LKŽ 18, 278. *Vyras kaip varnuitis yr šeramas* LKŽ 18, 285. *Ворона – нерасторопный, вялый человек* Д 1, 244.

Judesiai, laikysena, žvilgsniai lyginami su *varnos* ar *varniuko*: *Sėdi galvą in pečių pasdėjes kaip varnytis* LKŽ 18, 285. *Tupu kaip varna an mieto – toksai seno gyvenimas* LKŽ 18, 278. *Ir markstysias kaip varnukas grobgalių prilesęs* LKŽ 18, 285. *Dairosi kaip varna ant tvoros* LKŽ 18, 278. *Ko snaudi kaip varna ant arklamėslio?* LKŽ 18, 278. *Ko žiopsai kaip varna, varškę pametusisi?!* LKŽ 18, 278. *O tie nuėjo kur ir žiopso kaip varnai* LKŽ 18, 282. Su *varna* lyginamas ilgai besiruošiantis, lėtas žmogus: *Kilnijas kai varna į dausas* LKŽ 18, 278. *Ворона – рохля* Д 1, 244.

Su *varna* žmogus gali būti lyginamas dėl balso, kalbėsenos: *Ko rėki kaip varna prieš lietu* LKŽ 18, 278. *Tas vaikas va kai varniukas va rėkia, jau gano* LKŽ 18, 285. *Kad noskaitās, tad ķērcā kā vārna* LLVV 8, 314.

Piktumui, agresyvumui apibūdinti vartojami abiejų paukščių pavadinimai: *E, pradės pykti varnos marti* LKŽ 18, 279. *Kai sušoko visi kaip varnai, man i šaukšto neliko* LKŽ 18, 282. Tačiau su *varnu* gali būti lyginamas ne šiaip piktas, o negera nešantis, klastingas žmogus, ir tokio lyginimo pagrindas yra mitinis įsitikinimas, kad varnai – blogio pranašai: *K r a u k l i s – nekrietns cilvēks* LLVV 4, 412. *Что это ты ко мне таким зловецим вороном приехал* ССРЛЯ 2, 677.

Varna vadinamas žioplas, kvailas žmogus: *Buvo užmiršusi ta varna* LKŽ 18, 279. *Ворона! Пропустил почтовый ящик!* ССРЛЯ 2, 677. *Ворона – разиня, зевака* Д 1, 244.

Panašūs yra apibūdinimai, kur protingas žmogus vadinamas **ne varna** (*varniukas*) (t. y. vis tiek suponuojama, kad *varna* yra kvaila): *Ne vakarykštė (vakarykščia) varna (sumanus, apsukrus)* LKŽ 18, 279. *Tėvui net širdis tirpsta iš džiaugsmo, kaimynai ir kunigai giria, jog vaikas ne varniukais perėtas* LKŽ 18, 285. *Ne varnūčiais penėtas* LKŽ 18, 285.

Rusų kalboje *varna*, gretinama su kitų paukščių pavadinimais, gali būti šiaip menkinamosios reikšmės apibūdinimas (palyginimo pagrindas – tam tikrų

savybių, kurios priskiriamos su varna lyginamam paukščiui, nebuvimas): *Ни пава, ни ворона* ССРЛЯ 2, 677; Д 3, 5. *Ворона в павлиньих перьях* ССРЛЯ 2, 677; Д 3, 5. *Сердце соколье, да смельство воронье* Д 4, 262.

Dar nuo romėnų literatūros laikų (iš Juvenalio ir Varono kūrinijų) žinomas posakis *balta varna: Klasėje jis buvo balta varna: dvidešimties metų bernas, kurio vienmečiai jau pernai gavo brandos atestatus* LKŽ 18, 279. *Белая ворона* ССРЛЯ 2, 677. Taip pavadinamas išsiskiriantis iš kitų, nepritampantis, kuo nors ypatingas žmogus. Latvių kalboje šią reikšmę turi kitas ornitonimas – *zvirbulis*. Pavyzdžių su *vārna* neužfiksuota nei latvių kalbos žodynuose, nei atliekant eksperimentus.

2 lentelė. **Ornitonimų varnas, varna reikšmės lietuvių, latvių ir rusų kalbose**

	Lietuvių kalba		Latvių kalba		Rusų kalba
	Žodynų medžiaga	Eksperimentų duomenys	Žodynų medžiaga	Eksperimentų duomenys	Žodynų medžiaga
tamsi oda, tamsūs drabužiai	varnas (p) varniukas (p)	varnas (c)	krauklis (c)	krauklis (c)	ворона (c)
negražumas, neskoninga apranga		varna (c)		vārna (p)	
silpnumas, sveikata, nuovargis	varna (c) varniukas (c)				ворона (c)
senumas	varna (c)	varnas (c)		krauklis (c)	
laikysena, jūdėsiai	varna (p) varniukas (p) varnas (p)	varna (p)			ворона (c)
balsas	varna (p) varniukas (p)		vārna (p)	krauklis (c), vārna (c)	
piktumas	varna (p) varnas (p)	varnas (p)	krauklis (c)	krauklis (p)	ворон (c)
kvailumas, žioplumas	varna (c)	varna (c)		vārna (p)	ворона (c)
protingumas	ne varna (c)	varnas (c)		krauklis (p)	
nepritapimas	varna (c)	varna (c)			ворона (c)
paslaptinumas		varnas (c)			
vagiliavimas				vārna (c)	
plepumas		varna (p)		vārna (c)	
menkinamasis apibūdinimas					ворона (c)

Gretinimas su *senu varnu* ir *sena varna* yra visai kitokio tipo: jei *varna* dėl senumo tampa silpna, bejėgė, *varnui* jo amžius suteikia išminties. Todėl lietuvių ir latvių kalbose pastebima opozicija – *varnas* yra protingas, *varna* – kvaila, žiopla. Rusų kalbos ornitonimų vartojimą galima patikrinti jau minėtu būdu, per interneto paieškos sistemas. Rezultatai yra tokie pat, kaip lietuvių ir latvių kalbų: ornitonimas *ворон* vartojamas apibūdinti protingam, *ворона* – žioplam žmogui.

Mitų enciklopedijoje šių paukščių charakteriai ir funkcijos nusakomi taip: *varna* – vikrumas, gudrumas, klastingumas, paskalų nešiojimas, vagystė, visavaldžiškumas (Tokarev 1997 2, 348); *varnas* – išmintis, pranašiškos galios (Tokarev 1997 1, 247)⁸. Tačiau kaip rodo žodynų ir eksperimentų duomenys, ornitonimas *varna* vartojamas ne vikrumui, o lėtumui, silpnumui, nerangumui apibūdinti (rusų kalboje yra panašus apibūdinimas, latvių kalboje tokių reikšmių neužfiksuota); latvių kalbos ornitonimas *vārna* vartojamas kalbant apie vagiles, o lietuvių ir rusų kalbose tokios reikšmės realizavimo nepastebėta (galbūt dėl to, kad šiam tikslui vartojami ornitonimai *šarka*, *сорока*). Žodynuose ir literatūroje neužfiksuota neskoningos aprangos, plepumo apibūdinimų, bet eksperimentai rodo, kad ornitonimas *varna* (*vārna*) tokiomis reikšmėmis yra vartojamas.

Višta, gaidys, viščiukas

Bene dažniausiai vartojami žmogui apibūdinti ornitonimai yra *višta* / *gaidys*. Antropocentriniuose apibūdinimuose šio ornitonimo konotacija dažniausia būna neigiama, teigiamos konotacijos apibūdinimų užfiksuota labai nedaug. Nors abu ornitonimai pavadina tą patį paukštį (patiną ir patelę), jų reikšmės gerokai skiriasi; net jei nusakoma ta pati savybė, dažnai turimi galvoje skirtingi jos aspektai.

Išvaizdos apibūdinimai su šio paukščio pavadinimu būna menkinamieji: *Koks jos tų grožis: šlapia višta, ir tiek* LKŽ 19, 786. *Čia lietus vėl sulijo žmogų, jis šlapias visas kaip viščiukas* LKŽ 19, 773. *Как мокрая курица* Д 2, 224. *Apsipešus kaip višta perekšlė* LKŽ 19, 784.

Su *višta* (*viščiuku*, rečiau – *gaidžiu*) žmonės lyginami dėl silpnumo, prastos sveikatos: *Ką toks gaidys gali padirbti?* LKŽ 3, 17. *Sveikatos turi kaip viščiukas* LKŽ 19, 774. *Kaip perekšlė višta – kvakši ir kvakši be sveikatos* LKŽ 19, 784. Panašiai apibūdinamas nuovargis: *O mes sėdim kaip šlapios*

⁸ Išmintingo varno įvaizdis egzistuoja daugelyje tautų mitų, pvz., dievo Odino palydovai varnai Huginas ir Muninas skandinavų mitologijoje.

vištos (suvarge) LKŽ 19, 786. *Pakasu, tai pailstu kap vištukas* LKŽ 19, 800. *Dažreiz lielie Elijam teica, lai izlaižot tak to bērnu paskraidīt, viņš jau esot tīri kā noperējusies vista, bez dzīvības* Jaun II, 127. Vištos pavadinimas vartojamas apibūdināti prastam regējumui: *Tu vištos akis turi* LKŽ 19, 785. *Aklas kaip višta pavakary* LKŽ 19, 784. Taip pat apibūdinamas balso ne-turējimas: *Aš kaip višta be balso* LKŽ 19, 784. Tai pačiai grupei priekšau silpnumo dēļ amžius apibūdināmai – tiek dēļ senumo, tiek ir dēļ jaunumo: *Senas vyras kaip viščiuks, sukvaišēšes, i viskas* LKŽ 19, 774. *Vēliu turējau padēti broliui: jis buvo daug jaunesnis už mane, dar tik šlapias viščiuks* LKŽ 19, 774. *Iš kur tiek daug žinai vištos amžių pragyvenęs* LKŽ 19, 787. Jaunu-mo ir senumo apibūdināmai antonimiški, nors tiek senas žmogus, tiek jaunas lygināmas su tuo pačiu paukščiū.

Vištos pavadinimū dažnai apibūdināmas elgesys tam tikrose situācijose (ko nors ieškant, neramiai elgiantis), taip pat eisena, laikysena, judesiai, būsena: *Antanas, žmogelis, visiškai pasibaigęs, eina lygiai viščiuks* LKŽ 19, 773. *Tupinėja kaip višta perekšlė* LKŽ 19, 784. *Aš niekur nėjau, kaip višta pe-rekšlė ant kiaušinio sėdėjau* LKŽ 19, 784. *Purtos kaip višta pelenuosa* LKŽ 19, 784. *Kapstos i kapstos kaip višta arklaušūdēje] i nieko ten neiškasa* LKŽ 19, 784. *Iet ka vista bez galvas* ME 4, 626. *Meita drusku kliboja kā sapīta vista* Up 3, 299. *Princeses kāzās viņš tikpat cēli izrieza krūtis un laida dūmus caur degunu kā citām reizām un šausmīgajās vietās ierāva kaklu kā kaujama vista* Jaun II, 75.

Elgesiū apibūdināti vartojāmas ir *gaidžio* pavadinimas: *Eisena jo gaidiška* LKŽ 3, 18. Pažymētina, kad dažnai toks lygināmas turi stengimosi īsiteikti priēšingai lyčiai atspalvī: *Staiposi kap gai dys ant mēšlyno, vištą pamatęs* LKŽ 19, 784. *Šokinėk čia kaip gaidaitis prieš vištikę* LKŽ 19, 794. *Около Мавры Ивановны [он] ходил петушком* ССРЛЯ 9, 1118.

Itin dažnas neramaus elgesio lygināmas su *višta*, ieškančia, kur padēti kiau-šini: *Ko tu čia daužais kap višta dēt!* LKŽ 9, 784. *Ieškoja daikto kai višta dēt* LKŽ 19, 784. *Rengiuos kaip višta kiaušinio dēt* LKŽ 19, 784 (visiškai identišk-as latviškas pavyzdys *Taisās kā vista uz perēšanu* LLVV 8, 544). *Носится, как курица с яйцом* ССРЛЯ 5, 1867.

Vištos pavadinimas vartojāmas miegui apibūdināti: *Užsimerkus kap višta rytą* LKŽ 19, 784. *Anuodu neišperi kaip vištos (ilgai miega)* LKŽ 19, 784. *Все ложатся спать как куры – только только стемнеет* ССРЛЯ 5, 1867.

Visoms gretināmoms kalboms būdingas negražios rašysenos apibūdināmas: *Čia tavo kaip su vištos koja parašyta* LKŽ 19, 786. *Пишешь, как курица*

лапой ССРЛЯ 5, 1867. *Viņi jau visi skrāpē kā ar vištas* kāju LLVV 8, 544. Lygiai taip pat apibūdinamas prastas, aplaidus darbas: *Apkutinēja tik biskj, ir gana, kaip višta su koja, bijo gerai nagus prikišt* LKŽ 19, 786.

Vištos pavadinimas vartojamas plepumui, paskalų nešiojimui apibūdinti: *Vištomi tomi pasakiau, ir plepa* LKŽ 19, 785. *Sievietes sāka ķerkt kā izbiedētas vištas* Up 2, 173. *Скажешь курице, а она и всей улице* Д 2, 224.

Agresyvumas, piktumas dažnai apibūdinamas gaidžio pavadinimu: *Tas gaidys tuoj šoks tau in akis* LKŽ 3, 17. *Мужечек не кочеток, а драться хочет* Д 2, 181. *Мужчины все петухи, вот бы и дрались [на дуели]* ССРЛЯ 9, 1116. Piktas žmogus taip pat gali būti palygintas su *višta perekšle*: *Karšta kai višta perekšlė* LKŽ 19, 784. Latvių kalbos žodynuose agresyvumo apibūdinimų neužfiksuota, eksperimentų duomenimis ornitonimas *gailis* vartojamas šia reikšme periferiškai.

Bevalis, silpnas žmogus rusų kalboje lyginamas su *višta*: *Вы, сударь, просто мокрая курица* ССРЛЯ 5, 1867. *Думка орлячья, да паноротки курячьи* Д 2, 691.

Išdidumui ir gyrimuisi apibūdinti lietuvių kalboje vartojamas *vištos*, latvių – *gaidžio* pavadinimas (remiantis eksperimentų duomenimis, latvių kalbos žodžio *gailis* tai yra viena centrinių reikšmių): *Girias kai višta kiaušinį padėjus* LKŽ 19, 784. *Lielības gailis, ari lielās kā gailis – saka par lielīgu cilvēku* LLVV 8, 27. *Kuo lielies kā gailis uz sētas?* ME 1, 584. Rusų kalbos pavyzdžių neaptikta.

Tiek žodyno, tiek eksperimentų duomenimis, pati svarbiausia ornitomorfizmo reikšmė – kvailumas, žioplumas: *Tas vištagalvis ir miltus į daiktą sumaišė* LKŽ 19, 787. *Jy buvo višta toki kaimo: nei jy dainavo, nei jy skaityt mokejo* LKŽ 19, 785. *Mūsų Laurynas – tikras višta* LKŽ 19, 786. *Ir vesk tokią šlapią vištą* LKŽ 19, 787. *Tylėk tu, višt kiauši!* LKŽ 19, 798. *Višt kliunkis* LKŽ 19, 798. *Vištperis žmogus lygu nepilno proto, lygu vištos išperėtas* LKŽ 19, 799. *Mūso merga toki vištprotė, i da neparsakoma* LKŽ 19, 799. *Ta galvelė kaip vištos subinėlė* LKŽ 19, 784. *Ta vista pēc īsa mīlas mirkļa noskurinās un kasā atkal mēslus* Jaun I, 270. *У всех курины е мозги, все сам ФСРЛЯ.*

Pasitaiko bailumo apibūdinimų: *Bijo kap višta* LKŽ 19, 784. Eksperimentų duomenimis, tiek lietuvių, tiek latvių kalboje ši savybė gali būti apibūdinama ornitonimu *viščiuukas (cālis)*.

Tačiau *vištos* pavadinimas gali būti vartojamas ir teigiamos konotacijos apibūdinimuose – motinos rūpinimasis vaikai gali būti palygintas su *vištos*

rūpinimusi viščiukais: *Kaip višta savo viščiukėlių, taip ji (mama) saugo tave* LKŽ 19, 773. Taip pat apibūdinamas Dievo rūpinimasis žmonėmis: *Laimios žmonės, kurios top Viešpatiesp, kaip višteliai po sparnu bėga* LKŽ 19, 793.

Vištos ant kiaušinių įvaizdis gali būti vartojamas turtingumui apibūdinti: *Katrelę pasodinsiu kaip vištelę ant kiaušinių* LKŽ 19, 786.

Apibendrinant galima pasakyti, kad tiek vištos, tiek gaidžio pavadinimai vartojami menkinamuosiuose posakiuose, tačiau vartojant ornitonimą *višta* atspirties taškas paprastai būna įsivaizduojamas šio paukščio kvailumas, silpnumas, o vartojant *gaidžio* pavadinimą – seksualumas arba agresyvumas, taigi net apibūdinant šiais ornitonimais panašias savybes vertinami truputį kitokie reikšmės aspektai. *Viščiuko* pavadinimas vartojamas apibūdinant silpnumą, menkumą, nesugebėjimą ką nors padaryti.

Tiek psicholingvistinių eksperimentų duomenimis, tiek remiantis žargono žodynais pastebėta plintanti nauja ornitonimo *gaidys* reikšmė – homoseksualus vyras, taip pat kalinys, žeminamas ir išnaudojamas kitų kalinių (Zaikauskas 2008, 57), *нeмyх – гомосексуалyст* (CPA). Pats kalinių hierarchijos atsiradimas datuojamas praėjusio amžiaus 6-uoju deš., kai vyko kalėjimų reforma Tarybų Sąjungoje, todėl ši ornitonimo *gaidys* reikšmė yra gana nauja, bet greitai išplitusi iš rusų kalbos į lietuvių. Tam įtakos galėjo turėti ir tas faktas, kad gaidžio pavadinimas daugelyje kalbų asocijuojasi su seksualumu (plg. jau minėtus elgesio apibūdinimus ir dar: *Kaip vištinas apie vištas sukas* LKŽ 19, 795.)⁹. Latvių kalbos žodynuose pavyzdžių neužfiksuota; atliekant eksperimentus ši reikšmė buvo informantų minima, bet dėl per mažo vartojimo dažnumo į antrąją anketą nepateko (Karpovičienė 2005, 97–113).

Ornitonimų *višta* ir *gaidys* vartojimo tendencijos yra panašios gretinamose kalbose – šiais ornitonimais apibūdinami tiek išoriniai, tiek vidiniai žmogaus bruožai, nusakomas žmogaus silpnumas, plepumas, kvailumas, jo judesiai lyginami su šių paukščių. Kai kurie lyginimai yra visiškai identiški šiose kalbose (pvz., rašysenos apibūdinimai arba *vištos su kiaušiniu* pasirinkimas lyginimo etalonu). Vienas svarbiausių skirtumų yra tas, kad nėra užfiksuota ornitonimo *уплёнок* antropocentrinio vartojimo rusų kalboje, tuo tarpu lietuvių kalbos pavyzdžių pateikia ir žodynai, ir eksperimentai. Latvių kalbos pavyzdžių žo-

⁹ Etnolingvistų manymu, gaidžio ir kai kurių kitų paukščių pavadinimai gali būti susiję su genitalijų pavadinimais įvairiose kalbose (Tolstoj 1995, 494–495; Jasiūnaitė 1998, 48), taip pat plg. *Lietuvių kalbos žodyne* nurodytą žodžio *višta* reikšmę „moters lyties organai“ ir *Lietuvių žargono žodynyje* (Zaikauskas 2008) nurodytą žodžio *gaidys* reikšmę „penis“.

dynuose nepateikta, tačiau eksperimentų duomenys rodo, kad žmogus gali būti apibūdinamas ornitomorfizmu *cālis*. Tik eksperimentai liudija tokių sąvybių, kaip plaukų spalvos, kūno sudėjimo, budrumo, apibūdinimus.

3 lentelė. **Ornitonimų višta, gaidys ir viščiukas reikšmės lietuvių, latvių ir rusų kalbose**

	Lietuvių kalba		Latvių kalba		Rusų kalba
	Žodynų medžiaga	Eksperimentų duomenys	Žodynų medžiaga	Eksperimentų duomenys	Žodynų medžiaga
negražumas, bendra išvaizda (menk.)	višta (c)			vista (p)	курица (c)
plaukų spalva				cālis (c)	
kūno sudėjimas		viščiukas (c)		cālis (c)	
silpnumas	viščiukas (c) gaidys (c) višta (c)	viščiukas (c)	vista (c)		
regėjimas	višta (c)				курица (c)
amžius	višta (p) viščiukas (p)	viščiukas (c)			
judesiai, elgesys	višta (p) viščiukas (p) gaidys (p)	višta (c)	vista (p)	vista (c)	курица (p) петух (p)
miegas	višta (p)				курица (p)
budrumas				gailis (p)	
rašysena	višta (p)		vista (p)		курица (p)
plepumas	višta (c)			gailis (p) vista (c)	курица (p)
agresyvumas	gaidys (c) višta (p)	gaidys (c)		gailis (p)	петух (c)
bevališkumas		višta (c) viščiukas (p)		cālis (p)	курица (p)
išdidumas	višta (p)	gaidys (p)	gailis (c)	gailis (c) vista (p)	
kvailumas, žioplumas	višta (c)	gaidys (p) višta (c)	vista (c)	vista (c)	курица (c)
bailumas	višta (p)	viščiukas (p)		cālis (p)	
homoseksualumas	gaidys (c)	gaidys (c)			петух (c)
toks įžeidimas		gaidys (c)			
rūpestingumas	višta (p)	višta (p)			
namisėda		višta (p)			

Pažymėtina, kad eksperimentų medžiaga retai parodo ornitonimų vartojimą elgesiui apibūdinti, ir dėl to gali atrodyti, kad kai kurie ornitonimai tokia reikšme nevartojami. Tačiau tai aiškintina elgesio apibūdinimų specifika – lyginant žmogų dėl tam tikro elgesio ar judesių su paukščiu būtina nurodyti ekstralingvistinę informaciją, tiksliau nusakyti lyginimo aplinkybes, taigi reikia platesnio konteksto.

Vienkartiniai, okaziniai ar periferiniai išorinių savybių lyginimai vis tiek turi sąsają su kalbėtojų sąmonėje esančiu paukščio įvaizdžiu, kaip tik todėl neigiamai apibūdinant išvaizdą vartojami tie patys ornitonimai, kurie neigiamai apibūdina vidines savybes; teigiami apibūdinimai, tokie kaip *pelėdos* vartojimas protingumui apibūdinti, kertasi su bendra įvaizdžio visuma ir yra aiškiai svetimi, atėję iš kitų kalbų ir kultūrų¹⁰. Tačiau reikia konstatuoti, kad naujos reikšmės kalboje plinta labai greitai, ypač jei tai nėra visiškai nauja reikšmė, o tik nauja jau esamos reikšmės modifikacija.

Visoms šiame straipsnyje lyginamoms kalboms būdingas tiek savo kultūra, tradicijomis paremtas, nuo seno susiformavęs ir prigijęs orornitomorfizmų vartojimas, tiek naujų, svetimų reikšmių atsiradimas. Savų apibūdinimų panašumas baltų ir slavų kalboje sąlygotas kultūrų artumo, tai yra bendro gyvenimo būdo ir panašios mitologijos rezultatas. Svetimos, iš kitur atėjusios reikšmės (*apuokas*, vartojamas apibūdinant atsiskyrėliškumą, *pelėda* kaip išminties simbolis) imamos vartoti pagal panašius principus, nors yra ir išimčių – posakis „balta *varna*“, atėjęs iš romėnų literatūros, latvių kalboje neprigijo, ir vietoj jo vartojamas tuo pačiu principu sudarytas frazeologizmas „baltais *zvirbulis*“. Visose kalbose vienodai skiriamos svarbiausios ornitomorfizmų reikšmės, pvz., *varna* – „kvaila“, *varnas* – „protingas“, ir tokio jų skyrimo netrikdo net tai, kad lietuvių ir rusų kalbose šie ornitonimai yra bendrašakniai žodžiai. Pagal tuos pačius principus skiriamos skirtingos ornitonimų *višta* ir *gaidys* reikšmės.

Rusų kalboje vartojamas ornitonimas, kurio nei lietuvių, nei latvių kalbos antropocentrinė apibūdinimų neužfiksuoja – *свич*. Nepavyko rasti ornitonimo *цыплёнок* vartojimo žmogui apibūdinti, ir lieka neaišku, ar rusų kalbai lyginti žmogų su viščiuku yra nebūdinga. Lyginimų su *varniuku* pastebėta tik lietuvių kalboje. Taip pat atkreiptinas dėmesys, kad kai kurių reikšmių

¹⁰ Ornitonimo *varnas* reikšmė „protingas“ yra kitokia nei *pelėdos* „išmintis“ – čia protingumas aiškinamas *varno* senumu, patirtimi, ši reikšmė yra kilusi iš mūsų kraštų mitologijos ir yra sava.

nebuvimas vienoje ar kitoje kalboje gali būti aiškinamas tuo, kad tai reikšmei nusakyti kalboje vartojami kiti ornitonimai (pvz., remiantis eksperimentų duomenimis ornitonimas *vārna* vartojimas reikšme „vagilė“ latvių kalboje, o lietuvių kalboje šia reikšme vartojamas ornitonimas *šarka*, dar plg. frazeologizmus *balta varna* ir *baltais zvirbulis*).

ОРНИТОМОРФНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЧЕЛОВЕКА В ЛИТОВСКОМ, ЛАТЫШСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

В статье сравниваются тенденции характеристики человека названиями птиц на примере орнитонимов 1) *сова, филин, сыч*; 2) *ворон, ворона*; 3) *курица, петух, цыплёнок*.

Рассматривая орнитонимы первой группы бросается в глаза большое сходство между образами этих птиц в трёх языках – как в использовании своих, так и заимствованных значений, но есть и существенное отличие: только в русском языке используется орнитоним *сыч*.

Вторая группа орнитонимов интересна тем, что названия птиц, которых многие носители языка идентифицируют как названия самца и самки одного вида, на самом деле являются однокоренным названием разных видов в литовском и русском языках, и поскольку их образы связываются с разными мифологическими единицами, их значения в некоторых позициях отличаются.

Третья группа орнитонимов – довольно самостоятельные и отличающиеся друг от друга в плане антропоцентрического использования названия самца, самки и птенцов одной птицы.

LITERATŪRA

- Gudavičius Aloyzas 2000, *Etnolingvistika*, Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- Jasiūnaitė Birutė 1998, Mūsų maloniniai kreipiniai, *Kalbotyra* 47(1), 43–61.
- Karpovičienė Anna 2005, Lietuvių ir latvių kalbų ornitonimų eksperimentinis tyrimas, *Linguistica Lettica* 14, 97–113.
- Rosinienė 1978 – Гражина Росинене, *Характеристика человека зоонимами в литовском языке*, Канд. диссертация, Вильнюс, 1978.
- Tokarev 1997 – Сергей Александрович Токарев (ред.), *Мифы народов мира* 1–2, Москва: Большая Российская энциклопедия, 1997.
- Tolstoj 1995 – Никита Ильич Толстой (ред.), *Славянские древности: этнолингвистический словарь* 1, Москва: Международные отношения, 1995.

ŠALTINIAI

- Ez – Regīna Ezera, *Pati ar savu vēju. Nodevība*, Rīga: Liesma, 1984.
- Jaun I – Jānis Jaunsudrabiņš, *Aija*, Rīga: Latvijas valsts izdevniecība, 1957.
- Jaun II – Jānis Jaunsudrabiņš, *Kopoti raksti 3: Baltā grāmata*, Rīga: Liesma, 1981.
- Johannisson Ture 1960, *Svensk handordbok: konstruktioner och fraseologi*. Stockholm: Norstedts.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, 3–20, Vilnius, 1941, 1956–2002; 2, Kaunas, 1947; 1²–2² – 2 leid., Vilnius, 1968–1969.
- LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca* 1–8, Rīga, 1972–1996.
- ME – K. Mūlenbacha *Latviešu valodas vārdnīca*, rediģējis, papildinājis, turpinājis (/nobeidzis – 4) J. Endzelīns, 1–4, Rīga, 1923–1932.
- Thompson Della 1996, *The Pocket Oxford Dictionary of Current English*, Oxford: Clarendon Press.
- Up – Andrejs Upīts, *Zaļā zeme* 1–3, Rīga, 1960.
- Zaikauskas Egidijus 2008, *Lietuvių žargono žodynelis. Kalbos paribiai ir užribiai*, Vilnius: Alma littera.
- Д – Владимир Иванович Даль (ред.), *Толковый словарь живого великорусского языка* 1–4, Москва: Русский язык, 1978–1980.
- CPA – Владимир Станиславович Елистратов, *Словарь русского арго (материалы 1980–1990 гг.)*, *Электронная версия – ГРАМОТА.РУ*, 2002 (<http://www.gramota.ru/slovari/argo/>).
- ССРЛЯ – *Словарь современного русского литературного языка* 1–17, Москва, 1950–1965.
- ТСРЯ – Дмитрий Николаевич Ушаков (ред.), *Толковый словарь русского языка* (<http://ushdict.narod.ru>).
- ФСРЛЯ – Александр Ильич Фёдоров (ред.), *Фразеологический словарь русского литературного языка* (<http://slovari.yandex.ru/dict/frazslov>).

Anna KARPOVIČIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Leksikografijos centras
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius
Lithuania
[\[a.karpoviciene@gmail.com\]](mailto:a.karpoviciene@gmail.com)